

УДК 930(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.2(67).2018.141537

**ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ЕМІГРАНТАМИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ
АНТИРАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
(50–90 РОКИ ХХ СТ.): ЗАДУМ І ВТІЛЕННЯ****Микола ТИМОШИК**

orcid.org/0000-0002-7011-3022

доктор філологічних наук, професор кафедри журналістики КНУКіМ

Анотація. Стаття написана на основі опрацювання автором архівів української еміграції під час наукового стажування у Великій Британії.

Подається трактування поняття «підривна література» в науці й публіцистиці. Передумови означеного в назві статті явища автор пояснює загасанням діяльності підпільних друкарень Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) на теренах України.

Аналізуються документи ОУН, згідно з якими було прийняте рішення розпочати новий етап антирадянської пропагандистської діяльності та перенести її з Мюнхена до Ноттінгема, а згодом – Лондона. Дається пояснення, чому це сталося незабаром після вбивства очільника українських націоналістів Степана Бандери.

Розглядається видавнича програма антирадянських видань у Лондоні за двома тематичними напрямками: а) передруки крапців підпільних видань, здійснених в Україні, зокрема програмної книги «Хто такі бандерівці та за що вони воюють»; б) «Бібліотека українського підпільника». Список українських передруків автор формує з двох видів видань: рідкісні періодичні видання із підпільних друкарень УПА та героїчні розповіді про будні повстанців. Для аналізу «Бібліотеки українського повстанця» обрані ті видання, які упродовж усіх радянських років були особливо заборонені в Україні, а тому невідомі українському читачеві.

У висновках підкреслюється значення виданих у Лондоні українських видань, які були альтернативою радянській пропаганді й орієнтували українське населення про цілі, завдання, стан перебігу та перспективи національно-визвольного руху українців за здобуття своєї незалежної демократичної соборної держави.

Ключові слова: «підривна література»; антирадянська література; підпільні видання; Українська Видавнича Спілка в Лондоні; бандерівці; «Бібліотека українського підпільника»; Степан Бандера; Євген Коновалець; Петро Полтава.

**ANTI-SOVIET PROPAGANDA LITERATURE PUBLISHED
BY THE UKRAINIAN EMIGRANTS IN GREAT BRITAIN
(THE 1950s–1990s): THE IDEA AND ITS IMPLEMENTATION****Mykola TYMOSHYK**

Doctor of Philological Sciences,

professor of the Chair of Journalism of Kyiv National University of Culture and Arts

Annotation. The article is based on the materials of the Ukrainian Publishing Union in London, Ukrainian Union in Great Britain, library collections of the Ukrainian diaspora in Great Britain, as well as those of the British Library in London on Ukrainian books and print media in Great Britain.

The notion of “undermining literature” in science and journalism is provided.

© Тимошик М.

The author explains the reasons for the post-World War II appearance abroad and spread in the Soviet Ukraine of the print literature against Moscow Bolshevik Government by the decay of the OUN and UPA underground print shops in Ukraine.

The article analyzes documents of OUN that determined a new stage of the anti-Soviet propaganda activity with relocation of its center from Munich to Nottingham, and later to London. It explains why it happened soon after the murder of the OUN leader Stepan Bandera.

The author researches the anti-Soviet publishing program in London by two subject directions: a) the reprint of the best underground publications made in Ukraine; b) "The Library of the Ukrainian Underground".

The author compiles the list of Ukrainian reprinted editions from two types: rare periodicals from UPA underground print shops and heroic narratives about the rebels' everyday life.

To analyze the "Library of the Ukrainian Rebel", the author has chosen the editions which had been very strictly prohibited in Ukraine, and thus unknown to the Ukrainian reader.

The conclusions emphasize the significance of the Ukrainian materials published abroad, which constituted an alternative to the Soviet propaganda and informed the Ukrainian population on the goals, assignments, progress, and prospects of the Ukrainian national liberation movement for an independent democratic consolidated state.

Key words: "undermining literature"; anti-Soviet literature; underground publishing; Ukrainian Publishing Union in London; Banderites; "The Library of the Ukrainian Underground"; Stepan Bandera; Yevhen Konovalets; Petro Poltava.

Актуальність і новизна теми

Ще зі шкільної пори врізалася в пам'ять крилата фраза Лесі Українки про Слово як Зброю, як Меч. Нового змісту і переконливого звучання ця фраза набуває в контексті українського друкованого слова, яке народжувалося на чужині й пересилалося до Рідного Краю в непрості часи української історії. Уречевлене в листівці, брошурі, книжці, газеті, журналі, плакаті тощо, таке Слово було освячене непереборним бажанням його творців донести землякам заборонену чужинською владою правду, пробудити їх, просвітити, вселити надію, zorganizувати, спонукати до дії. Саме така його місія сьогодні в Україні, на жаль, ще достойно не досліджена й не поцінована.

У науці й публіцистиці можна зустріти різні означення подібного роду літератури. 3-поміж найпоширеніших – позацензурна, захаявна, заборонена, підпільна, антирадянська (антиросійська), самвидавська, підривна. Упродовж десятиліть

багатогранний сегмент видань, який продукувався українцями в різних країнах їхнього компактного поселення на чужині, ідеологи імперських владних структур в Україні незмінно називали буржуазно-націоналістичним, ворожим інтересам трудящих мас (а ще дошкульніше – петлюрівським, бандерівським). Нові часи принесли й нове поняття – «бронебійна». Воно усталилося останніми роками, коли всеукраїнська газета «День» започаткувала серію популярних брошур «Бронебійна публіцистика», в основі яких – тексти відомих авторів, що відзначаються високим рівнем будительського начала, які діють на свідомість сотень і тисяч збайдужілих та зневірених співгромадян своєрідним «холодним душем».

Завдання статті

Що спонукало українських патріотів у Лондоні, які прямо чи опосередковано були пов'язані з друкарською справою, переключити зусилля на підготовку до

друку та засилання в далеку Україну значного масиву різної за формою та тематикою літератури?

Чому часовими рамками такої акції стали 60–80-ті роки минулого століття?

Якою була тематика лондонських видань «підривної літератури», яка призначалася для радянського читача?

Чому вона була для радянської влади небезпечною?

Пошук відповідей на ці та інші запитання, пов'язані з явищем виникнення та побутування так званої «підривної літератури», є завданням цієї статті.

Предтечі «лондонського сліду» книжкових посилок в Україну

Започаткування у Лондоні потужного осередку для продукування й поширення на українські терени літератури, спрямованої проти московського більшовицького уряду, було спонукане загасанням діяльності підпільних друкарень Організації Українських Націоналістів(б) (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) на теренах України, що припадає на першу половину 50-х років ХХ століття.

Зважаючи на те, що для українського загалу тема ця фактично невідома, варто окреслити її бодай у загальних рисах.

Появу перших підпільних видань ОУН-УПА слід шукати на початковому етапі окупації України німецькими військами. На першій конференції ОУН(б) у вересні 1941 року, де йшлося про підготовку до загальнонаціонального збройного спротиву окупантам, визначаються першочергові завдання з пропагандивно-роз'яснювальної роботи серед населення. Їх було два:

– розкриття німецьких планів поневолення України;

– акції проти нових намагань більшовизації українських теренів, що її проводили наслані Москвою в Україну агенти й партизанські диверсійні групи [6, с. 29].

Зрозуміло, що без налагодження мобільної видавничо-друкарської мережі здійснювати ці два завдання було неможливо. Без перебільшення можна ствердити: упродовж 1941–1945 років у більшості областей України була створена мережа підпільних друкарень.

Видавнича діяльність ОУН-УПА поживалася від 1944 року й була зорієнтована виключно проти провідників політики комуністичної Москви. Цьому сприяло те, що в умовах антигітлерівської боротьби Української Повстанської Армії у липні 1944 року утворився своєрідний революційний парламент – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР) та уряд українського народу (Генеральний Секретаріат). УГВР складалася з представників різних самостійницьких партій і середовищ з усіх українських країв. Їй були підпорядковані УПА та все українське революційне підпілля, включно із керованою Степаном Бандерою Організацією Українських Націоналістів (ОУН) [9, с. 5].

Де брали підпільники шрифти і друкарське обладнання?

У 1941 році головним трофеєм виявився багатющий арсенал видавничо-поліграфічного обладнання партійно-радянських органів в областях і районах. Це, зокрема, стаціонарні друкарні редакцій обласних і районних газет, а також так звані засоби оперативної поліграфії, якими нашпиговані були всі партійні, радянські органи – різнографи, друкарські машинки. Чимало такого обладнання було захоплено і в німців, які відступали на захід у 1943–1944 роках.

Більшість видань ОУН(б) виходило в світ із підпільних друкарень Західної України. Від 1944 року саме звідси значні їх накладі розходилися по всій Україні. Втім із недавніх архівних спецховів добуто приховану правду про існування таких друкарень і в східних та центральних областях. Це, зокрема, криївка неподалік села Козацьке Конотопського району на Сумщині, викрита і знищена органами НКВС у вересні 1950. У селі Яроповичі Андрушівського району на Житомирщині тривалий час активно діяла підпільна друкарня учня відомого повстанського художника з Волині Ніла Хасевича – Івана Малимона, який мав псевдо Артем. Друкарню викрито у грудні 1950, друкаря тоді ж убито. Більше стало відомо тепер і про друкарню ім. С. Петлюри у селі П'ятничани тодішньої Кам'янець-Подільської області [7].

Де знаходилися такі друкарні?

На початках – у бездоріжжних селах, що губилися або в лісах, або в горах. Після 1944 року, коли більшовицька влада посилила свою присутність у селах, підпільники стали будувати для таких друкарень спеціальні підземні бункери, що в народі отримали назву «криївки». Зазвичай для них обирали малодоступні місця в лісах або горах. Описані випадки, коли для цього підходили стодоли селянських господарств, що стояли відрубно від густо забудованих сільських вулиць, або підвали житла господарів [11, с. 12–14].

Організацією поширення підпільних видань займалася спеціально створена служба кольпортажу*, що складалася здебільшого з молоді. Листівки

* Кольпортаж, тобто розповсюдження друкованого слова через посередників, має широке застосування в усіх європейських видавців.

розклеювалися на будинках у нічну пору, непомітно підкидалися або «забувалися» в транспорті, розсилалися поштою, передавалися до поширення надійним людям.

Найпоширенішими були агітаційні листівки, плакати, брошури, газети та журнали. Рідше – книги. З неперіодичних видань варто виділити агітки «Бюро інформації УПА», з періодичних – журнали «Малі Друзі», «Українські Діти», «Юнак», «На чатах», газету «Повстанець». Про тематику видань свідчать такі назви брошур та листівок: «Україна помирає. Хто винен у цьому?», «Інтелігенти», «Вчителька», «Українці східних областей».

У підпільному редакційно-видавничому процесі були задіяні десятки й сотні одержимців. Більшість їх – самоуки, які від шкільної пори мали потяг до слова чи малювання, але увійшли в історію національно-визвольного руху як талановиті публіцисти, поети українського заплілля. З-поміж них – П. Волянський (Полтава), Д. Маївський (Дума), О. Дяків (Горновий), В. Василенко (Волох), графіки світового рівня Н. Хасевич, М. Черешньовський.

Останні підпільні друкарні ОУН-УПА як найбільш законспіровані були виявлені і ліквідовані радянськими каральними органами 1954 року. А останнім помітним виданням, яке згодом не раз перевидавалося таким же підпільним способом і виявилось чи не найнебезпечнішим для радянського режиму, була брошура «Хто такі бандерівці та за що вони борються». Лише 1950 року її наклад сягнув 13 тисяч примірників.

Таким чином, організоване підпілля ОУН-УПА було обезкровлене й розгромлене до середини 50-х років. Втім

епізодичні спроби повстанців нагадати про себе здійснювалися, але придушувалися владою ще з десятків років.

На завершення цього огляду важливо наголосити на одній важливій грані порушеної теми. Справжнє обличчя українського визвольного руху в цілому і періоду Другої світової війни зокрема ще донедавна висвітлювалося односторонньо, з мілітарним акцентом – збройні сутички, рейди, розстріли, помсти. Цілком зрозуміло, що автори були в полоні суто радянських і здебільшого російських джерел інформації. Натомість вивчення донедавна недоступних архівних документів цього періоду засвідчує, що надважлива частина завдань ОУН-УПА перебувала в площині ідейно-патріотичної та просвітницької програми визвольного руху. Засобом для виконання цих завдань і була різноманітна друкована продукція підпільних друкарень.

Неможливість її продукування й поширення у подальшому зовсім не означало, що героїчні вчинки десятків і сотень тисяч українських патріотів, які до останку залишалися вірними найголовнішому гаслу з «Декалогу українського націоналіста» – «Здобудеш Українську державу або загинеш у боротьбі за неї», виявилися марними.

Священну справу полеглих за незалежну соборну Українську державу героїчною смертю продовжили ті, хто не захотів залишатися в окупованій більшовиками рідній домівці й не міг змиритися з тим, що така окупація буде довгою.

До початку 60-х років назрівали обставини, за яких боротьба з радянським режимом започатковувалася далеко від України. До того ж іншими методами.

Передруки на чужині підпільних крайових видань

Після наглого вбивства московським найманцем у Мюнхені 15 жовтня 1959 року Степана Бандери очільники ОУН приймають рішення перемістити центр видання «підривної літератури» з Німеччини до Великої Британії. Тоді ж гостріше постала проблема збирання, зберігання і перевидання численних документів і матеріалів, пов'язаних із очолюваним цим провідником нації національно-визвольним рухом.

З міркувань безпеки від всюдисущих московських КГБістів вибір випав на Англію. Сюди, в місто Ноттінгем, були перевезені особисті речі, меблі та численні документи з мюнхенського помешкання Степана Бандери. Урочисте відкриття цього своєрідного музею-архіву відбулося 20 жовтня 1962 року. Втім через віддаленість міста від централей українських еміграційних організацій у 1978 році всі ці матеріали вирішено було перевезти до Лондона. При домі Української Видавничої Спільноти під числом 100 на Liverpool Street було добудоване спеціальне приміщення.

Саме там і розпочався спрямований на читача радянської України новий етап пропагандивної діяльності, системної і масованої, яка досі велася епізодично.

Звернемо увагу на три відправні директиви, що містилися в рішеннях ОУН(б), які мали найбезпосередніший вплив на зміст та характер такої діяльності.

1. З постанови II Конференції ОУН(б) (квітень 1942):

«Звертати особливу увагу на важливість пропаганди для Осередніх і Східних Українських Земель, на відтинку робітництва, молоді і міст. ...Нааявні

форми й методи пропаганди повинні бути менш крикливі і видні, але натомість змістом ударні. Пропаганда мусить вестись одночасно проти всіх окупантів України – щоб вибити зброю з рук комуністам і Москві» [8, с. 72–73].

2. З Декларації Проводу ОУН(б) з нагоди закінчення Другої світової війни (травень 1945):

«Нам треба вмілої конспірації, прецизности в підпільній роботі, підпільно-революційного мистецтва...; нам треба зліквідувати другорядні фронти і дрібні непорозуміння з іншими співзвучними силами в ім'я спільної зтяжної боротьби із спільним ворогом» [8, с. 141].

3. З постанови IV Великого Збору ОУН(б) у галузі інформації і пропаганди (весна 1968):

«З метою мобілізації всього народу до боротьби за визволення, ОУН ініціює і підтримує протирежимні і протиімперіяльні настрої, процеси і тенденції в Україні та на цілому просторі імперії на всіх ділянках національного життя... ОУН підтримує різного роду дії в обороні українських національних, культурних і релігійних вартостей, традицій проти явних і прихованих ідеологічних і політичних московських затій та диверсій, розкриваючи їхню протиукраїнську суть і загрозу для самотності української спільноти. ОУН поборює в Україні московські впливи в ділянці культури, ідеологічні та політичні концепції і символи російської окупації» [13, с. 209].

Утім початком акцій українських націоналістів із-за кордону з «послаблення і підривання окупаційного московсько-більшевицького режиму в Україні» слід вважати 1951 рік. Саме тоді було підготовлено у Лондоні й незабаром розтиражовано у Мюнхені (кооперативна

друкарня «Цицеро») перших півтора десятка назв передруків підпільних крайових видань.

Цей блок незвичної доти для діаспорного книговидання продукції відкривала вже згадувана вище брошура «Хто такі бандерівці та за що вони борються».

Прізвище Петра Полтави, що зазначене на обкладинці й титулі видання, для сучасників, на жаль, є призабутим. Тому перед тим, як охарактеризувати це знакове для підпільної літератури видання, варто подати кілька штрихів до портрета автора.

Петро Миколайович Федун (псевдо Полтава, Волянський, Север, Зенон, П. Савчук) вважається чоловім ідеологом («політвиховником») українського збройного підпілля ОУН-УПА 40–50-х років ХХ століття. У новітню українську історію він має заслужено увійти як пропагандист, публіцист, автор та редактор багатьох повстанських публікацій. Родом із села Шнирів, що неподалік Бродів на Галичині, де народився в селянській родині 23 лютого 1919 року.

Біографія цього діяча переповнена неймовірно карколомними подіями: юначий вишкіл у підпільній ОУН від середини 30-х років; від 1939 року – студент медицини Львівського університету, знавець класичних мов; рядовий піхотинець Червоної армії на радянсько-фінському і радянсько-німецькому фронтах; німецький полонений, повстанець-підпільник у рядах УПА. Кар'єрний ріст у підпіллі – від редактора журналу «Юнак» до заступника Голови Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради; від рядового повстанця до полковника УПА, члена її Головного військового штабу. Після

загибелі Романа Шухевича обирається заступником Головного Командира УПА (літо 1950). Такою ж переконливою та безстрашною патріоткою була і його наречена – колишня лаборантка Львівського медичного інституту Любов Микитюк. Саме вона таємно передавала через рогатки енкаведистів ліки тяжко пораненому командувачу УПА Роману Шухевичу.

Петро Полтава недожив до свого 33-ліття два місяці – героїчно загинув у бою з НКВС у грудні 1951 року в лісі біля с. Новошин (нині село Жидачівського району Львівської області) [12].

Петра Федун (Полтаву) можна вважати і як ідеолога українського націоналізму. Про це засвідчують, зокрема, такі його праці: «Елементи революційності українського націоналізму», «Концепція Самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу», «За тип організованої демократії в майбутній незалежній українській державі», «Хто є справжній націоналіст-революціонер». На противагу, скажімо, текстам на подібну тематику вишуканого естета і літератора високої проби Дмитра Донцова тексти Полтави написано просто, дохідливо, в розрахунок на читача, мало підготовленого в житті й політиці.

Є в цього автора оповідання «Прапор Фінляндії», яке одним промовистим епізодом здатне викликати приспану національну пам'ять навіть у найбільш зманкуртілої людини. У час бою із фінами призвані з України два радянських солдати вбивають молоду фінку-снайперку. В бажанні пожитися з її речей вони витягують з-під закривавлених грудей фінський національний прапор. А який же прапор в Україні? – чи не першим у

ту мить постало питання перед тими переможцями бою на чужій території...

Не випадково саме Петру Полтаві, званому на той час у середовищі повстанців публіцистом, й було поставлене непросте завдання: сказати правду про Степана Бандеру та бандерівців. І це за умов, коли мільйони простих українців фактично були вже «зазомбовані» масивною радянською пропагандою. Адже у результаті скерованої з Москви багаторічної потужної компрометації чину цього непересічного діяча-патріота й очолюваного ним руху в значній частини населення підрадянської України (особливо її центральних і східних областей) це ім'я вже асоціювалося із страхотливими картинами знущань «лютих ворогів радянської влади» над «безневинними жертвами», а слово «бандерівець» сприймалося як лайка. Ось іще із рясного переліку лайливих епітетів, якими нагородила радянська пропаганда тих, хто воював за незалежну Україну на два фронти, не шкодуючи свого молодого життя: «бандити», «гітлерівські прислужники», «українсько-німецькі націоналісти», «англо-американські агенти», «недобиті куркулі», «ненависні буржуї», які переховуються у схронах, бо «боятися народного правосуддя».

У цій ситуації, приступаючи до написання тексту правдивого, чесного, слід було мати на оці читача різного – і зманкуртілого, агресивного, розлюченого, з уже сформованими школою чи комсомолом житейськими цінностями, і читача збайдужілого, недовірливого, зляканого.

Без перебільшення – задум авторів вдавнявся. Навіть із плином часу цей текст нині можна вважати найдоступнішим, найпереконливішим із того, що було

досі написано про феномен Бандери і бандерівський рух.

Від початку автор подбав про вдалу структуру тексту і тональність викладу матеріалу. Це не суцільне читиво з довгими реченнями, великими абзацами і нудно-відстороненою політичною лексикою, взятою з програмних документів чи рішень Великих Зборів ОУН. Незначні за обсягом фрагменти тексту, здебільшого до півсторінки, поділені чіткими заголовками. Причому у першій половині вони мають стверджувально-констатуюче начало, у другій – запитальне.

Варто це розглянути на прикладах.

Ось варіанти стверджувальних заголовків:

Большевицькі гнобителі бояться, щоб народні маси СРСР знали правду про бандерівців.

Бандерівці – послідовні борці за визволення українського народу.

Українські націоналісти не є шовіністи.

Ми не були й не будемо нічиєю агентурою.

Ми – борці за інтереси народних мас, а не оборонці експлуататорських.

А ось заголовки запитальні:

Чому ми, бандерівці, називаємо себе націоналістами?

Чому ми боре́мося проти большевицьких гнобителів?

За що ве́демо боротьбу?

Які наші політичні і соціальні цілі?

Чому мусимо вести боротьбу методом збройного підпілля?

Яку безпосередню мету мають наші збройні і саботажні дії?

Як ми дивимося на перспективи нашої боротьби?

Звичайно, і в першому, і в другому випадках, узрівши такі заголовки, в

читача мимоволі виникатиме бажання довідатися: а що ж за ними? Це головна передумова того, що інтерес до брошури від початку й до кінця її читання чи віркового перегляду не згасатиме.

Ще дві особливості, що сприяють «підігріву» цікавості до тексту: важливе і принципове у рясно розділених підзаголовках текстів виділене жирнішим шрифтом, а поміж текстовими сторінками вкладені чотири найвідоміші за темою ідеалів українського визвольного руху графічні роботи: «Воля народам! Воля людині!», «За Українську самостійну соборну державу!», «Ми стали волі на сторожі» та «Слава Україні! Героям Слава!».

Наприкінці брошури після тексту автора додано кілька коротких цитат: засновника українського націоналізму Миколи Міхновського, Головного командира УПА Тараса Чупринки та уривок з поеми В. Самійленка «Гея», озглавлений просто: «Чи вам відомо, хто то є повстанці?».

На підверстку останньої сторінки вміщено витяг із «Деклярації Проводу ОУН», яку можна сприймати і як першу констатацію новопосталої легенди воюючої нації, і як епітафію тим, хто поліг у борні за Україну під чорно-червоним бандерівським стягом. Зважаючи на маловідомість тексту, його варто процитувати: «На крові тих, що впали на полі бою в обороні рідних хат, сімей і населення, в наступі на гестапівські й енкаведистські гнізда й загони, в індивідуальному двобою в час конспіративної підпільної роботи, на крові тих, що замучені по тюрмах і таборах, виростала безсмертна легенда воюючої нації, що огненним смолоскипом горить у серцях і душах народу й освічує шлях у майбутнє.

Україна живе й бореться та силою здобуває перемогу. Хай же вічна слава буде впавшим героям, що склали свої життя на жертівнику нації».

Варто звернути увагу на обкладинку, виконану в чорно-червоних кольорах прапора УПА. У надзаголовкових даних – кілька актуальних натовді програмних кличів ОУН-УПА: «Воля народам і людині!», «За Українську самостійну соборну державу!», «За вільні національні держави поневолених народів!», «Поневолені народи СРСР, єднайтеся у боротьбі проти большевицьких гнобителів та експлуататорів!». Заголовок брошури виконано вивороткою червоно-чорними кольорами на чорній плашці.

Випускні відомості, що подані внизу обкладинки, вказують, що видання здійснено Організацією Українських Націоналістів 1950 року. Гадається, міста видання – Київ і Львів – подані символічно. Достеменно відомо, що брошура виходила в світ з криївки-друкарні ОУН ім. Якова Бусла (Київського). Зазвичай підпільники з міркувань безпеки ніколи не «засвічували» справжнього місця знаходження своїх друкарень.

Брошура має обсяг 32 сторінки, видана у форматі 138 x 200 міліметрів. Лондонський передрук відрізняється тим, що додатково «вдягнений» ще в одну обкладинку. Замість художнього її оформлення тут подано лише прізвище й ім'я автора та назву із зазначенням унизу обкладинки, що це передрук підпільних матеріалів. Рік передруку – 1953.

І насамкінець про примірник аналізованого видання, з яким працював автор цих рядків. Він, без перебільшення, унікальний. На титульній сторінці, де замість традиційної службової інформації про видання вміщено виконаний

на деревориті портрет Степана Бандери, писаний акуратно від руки чорним чорнилом автограф-посвята – «Другові Провідникові С. Бандері – Волянський-Полтава. Автор».

Сумніву немає, це – авторський примірник, підписаний на пам'ять тій особливій людині, ім'ям якої назване ціле героїчне явище новочасної української історії.

Достеменно стверджувати, що цей примірник тримав у руках Степан Бандера, не відважимося. Не виключена можливість, що автор брошури підписав її з наміром вручити особисто в руки провідникові під час зустрічі або передати в руки через надійних знайомих. Втім є велика доля вірогідності, що книжка ця – саме з особистої колекції Степана Бандери. Адже автор, посідаючи упродовж тривалого часу високі пости в проводі ОУН-УПА, неодноразово спілкувався з ватажком національно-визвольного руху і, цілком імовірно, саме на його прохання писав цю книгу.

На жаль, дослідити шляхи побутування книжки-борця від часу першовидання її в одній із підпільних друкарень на терені України 1950 року непростими дорогами української еміграції нині ніхто вже не зможе. Саме цей примірник потрапив до рук авторові цієї статті одного недільного ранкового березня 2016 року в центрі Лондона під час проведення акції «Поверни в Україну книжку старої української еміграції».

Ініціатором акції стала представниця старої політичної еміграції у столиці Великобританії Францишка Шморгай. Довідавшись про його приїзд вивчати історію української книги і преси у Великій Британії, зініціювала серед старших прихожан кафедрального собору

Пресвятої Родина Української греко-католицької церкви збір найперших наших видань.

Сюди, на соборний майдан, вони й приносили до початку ранкової служби різні за тематикою, цінні з історичного боку раритетні видання. Упродовж усіх СРСРівських років ці книги були в нас під заборною, бо видавалися «недобитими бандерівцями» на «загниваючому Заході».

Факт-родзинка того дня: серед подарованих авторів статті кількох десятків книг і виявилася ось ця брошура Петра Полтави «Хто такі бандерівці та за що вони борються». Вона заслужила окремого розгляду з двох причин. Передусім тому, що відкривала нову акцію націоналістичного видавництва в Лондоні, спрямовану на читача в радянській Україні. А по-друге, тому, що, посідаючи особне місце на полиці підпільних крайових видань, на сьогодні є призабутою на Батьківщині й достойно не поцінованою тими сучасниками, для яких вона призначалася.

А якими ж були інші передруки з того першого півтора десятка підпільних видань?

Вони – на різні теми і різних жанрів. Нині важко щось говорити про критерії, яких дотримувалися тоді упорядники цієї нової серії. Навряд чи тодішні втікачі з України, кому вдалося різними шляхами опинитися в Лондоні й створити там Українське націоналістичне видавництво, мали в своєму розпорядженні всі підпільні видання, що побачили світ в Україні. То вже пізніше в Америці постала ініціативна група, а за нею і ціле видавництво, яке й започаткувало цінний з історичного боку багатотомний «Літопис Української Повстанської

Армії», видання якого продовжується й нині. А в ті роки жменька патріотично налаштованих мрійників прагнула одного: зберегти вирвані з лабет радянських цензорів безцінні сторінки української правди і, давши їм на чужині друге життя, поблагословити в далеку дорогу «для праці» на Батьківщині.

В архіві Української Видавничої Спілки вдалося розшукати майже всі з тих перших передруків. За видами і тематикою їх можна поділити на кілька груп.

Перша: рідкісні періодичні видання.

Такими були два журнали для молоді, які видавав Крайовий Осередок Пропаганди ОУН(б), – «На Чатах» і «На Зміну» та одноднівка військового об'єднання «Буг» «Літопис УПА». Загальний обсяг наявних чисел першого журналу склав майже 200 сторінок, другого – 58. Одноднівок виявилось 48 випусків. Сюди можна віднести і «Календарець українського революціонера на 1951 рік» (20 сторінок).

Друга: героїчні розповіді про будні повстанців.

Найціннішим у цьому блоці є великий за обсягом (до 200 сторінок) ілюстрований збірник «У боротьбі за волю: Під бойовими прапорами УПА». В окремій брошурі подані актуальні матеріали, які оперативно готував Осередок пропаганди та інформації при Проводі ОУН (випуск за травень 1948 року). У книжечці на 64 сторінки «Вовки» подаються фрагменти хроніки відділу УПА «Вовки».

Третя: твори з новітньої та давньої української історії.

Упорядники серії цілковито усвідомлювали істину про те, що найкращим учителем життя є історія. І її гіркі

чи світлі уроки можуть дати сучасникам найбільш вірцеві орієнтири. З огляду на це цілком актуально сприймається в цьому переліку перевидань і розвідка П. Полтави про причини поразки повстання українського селянства 1648 року, і есей О. Орленка на творчість великого Кобзаря з промовистою назвою «Шевченко проти Москви», і викривальна аналітика У. Кужіля про політику більшовиків у національному питанні. Ще в цьому блоці – популярно написана історія революційної боротьби на західноукраїнських землях у недавніх 20-х роках.

«Бібліотека українського підпільника»

По завершенні Другої світової війни у більшовицької влади виникли два формальних приводи для посилення роботи в Україні широко розгалуженої, добре фінансованої й незмінно керованої безпосередньо з Кремля армії комуністичних ідеологів. Перед ними постало надзавдання – остаточно зламати непримиренно підкорених українців, особливо на західних її землях, що втягнуті були до будівництва ефемерного комуністичного суспільства пізніше.

Як це робилося?

1. Після розгрому головних осередків націоналістичного підпілля в західних областях України головною ціллю радянської пропаганди стала компрометація провідників ОУН(б) та їхніх закордонних частин.

2. У рамках численних заходів до повсюдного відзначення знакової для Москви річниці поневолення нею України – 300-річчя так званого возз'єднання (припадало на 1954 рік) – з новою силою стала пропагуватися заяложена й

цілковито недолуга з перспективи сьогоднішнього дня фраза вождя більшовиків про те, що «при єдиній єдності пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива; без такої єдності про неї не може бути й мови».

У відповідь на це Закордонні частини ОУН і започаткували «Бібліотеку українського підпільника».

Головне її завдання – дати мільйонам українців на автохтонних теренах головні орієнтири про цілі, завдання, стан перебігу українського національно-визвольного руху, як також і з'ясувати головні причини невдачі чергової спроби українців здобути свою державу та винести з цього належні уроки.

Виконати цю місію покликані були тексти «з перших рук» – укладені у хронологічному порядку документи й матеріали Організації Українських Націоналістів та верховного органу українського народу – Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Упорядники виходили з того, що вся ця ідеологічно-політична, програмна й стратегічна документація, на основі якої підживлювався національно-визвольний рух, фактично була малознаною, а то й зовсім невідомою і безпосереднім учасникам підпілля, і пересічним українцям. Зважаючи на неодноразові спроби фальсифікації руху оунівців як зовнішніми, так і внутрішніми ворогами, ці збірки документів вирішили видавати без будь-яких коментарів, заміток чи інших матеріалів із діяльності цієї організації. Такого принципу редакція дотримувалася і в подальшому.

Книжки цієї серії стали виходити в одному форматі (12 x 17 см) і в однаковому оформленні – зеленого кольору тканинна оправа. (Згодом у такому

оформленні буде виходити в Америці багатотомний «Літопис УПА»). Простим, але промовистим і вгадуваним виглядає логотип серії: стилізоване обрамлення Українського Тризуба з обох боків двома стрічками, на яких міститься один із головних кличів нації: «Слава Україні!» – «Героям Слава!».

На звороті титулу кожного випуску бібліотеки незмінно вміщувалася інформація про призначення та засади видання: «Закордонні Частини Організації Українських Націоналістів видають «Бібліотеку українського підпільника» для користування українського революційно-визвольного підпілля в Україні. Видається заходами і засобами терену Великобританії».

Від часу заснування «Бібліотеки українського підпільника» 1955 року побачило світ 16 випусків. Останній позначений 1990 роком. Середній обсяг кожного тому коливався в межах 350 сторінок. Найменший за обсягом випуск (у якому з якихось причин не зазначено нумерації) вийшов 1999 року (96 стор.). Найбільший – випуск 15 (632 стор.).

Спільним для кожного тому є те, що зміст публікацій пов'язаний з прізвищами Євгена Коновальця, Степана Бандери, Романа Шухевича, які очолювали її в драматичні періоди визвольної боротьби української нації проти чотирьох окупантів України (московських, польських, румунських, німецьких), а згодом – проти двох найбільших мілітарних потуг світу свого часу – Німеччини і Росії.

Змістові домінанти у першому і наступному випусках бібліотечної серії можна узагальнено відтворити ось такою цитатою: «Московщина наступає на Україну суцільно. Її загарбництво не обмежується до мілітарних засобів чи

колоніального економічного визиску. Вона намагається витиснути на кожній ділянці життя поневоленої нації не лише своє тавро, але й змінити духовість, світогляд, культурні притаманності, традиції нації, її соціальні, правні, релігійні ідеали, викоринити з поневоленої нації усе її внутрішньоприсуше, щоб раз назавжди знівелювати кожну націю, створити якусь амальгаму, вавилонську вежу, советський нарід, підложжям якого мала б бути московська духовність. Московський спосіб життя мав би замінити притаманний українській нації зміст життя і творчости» [14].

Перший випуск має назву «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 років». Вихід цієї книги відомий український історик в еміграції Петро Мірчук назвав «найповажнішим із досі опублікованих причинків до історії ОУН» [5, с. 7].

Значення уперше оприлюднених оригіналів документів полягало в наступному. Як організація підпільна, жорстоко переслідувана окупаційними властями (передусім поляками і росіянами), ОУН вимушено не подавала в своїх публікаціях низки фактичних даних, що стосувалися структури, керівних органів та оперативної роботи. Тому в наявних пресових публікаціях про феномен оунівців можна знайти низку нісенітних вигадок, інсинуацій або неточностей. І це легко вводить недосвідченого дослідника в оману.

Ось типовий приклад. У числі 7–8 журналу «Розбудова Нації» читаємо офіційне повідомлення Проводу ОУН: «Подаємо до відома, що в днях 20–24 червня 1932 р. відбулася у Відні конференція між представниками «Проводу Українських

Націоналістів» і представниками ОУН на окупованих територіях...» [1, с. 196]. Далі у повідомленні йдеться про низку заходів, яку намітили провести підпільники. Насправді ж конференція була проведена не у Відні, а в Празі, до того ж на місяць пізніше. Запуск цієї фальшивки через пресу був зініційований самим Проводом ОУН зумисне, щоб увести в оману польську поліцію й спонукати її шукати керівний провід ОУН між такими особами, які були в червні 1932 року у Відні, а не між тими, хто був у липні того ж року в Празі.

Таким чином, лише з публікацій оригіналів офіційних документів, що здійснював сам Провід ОУН через випуск «Бібліотеки українського підпільника», можна скласти повну і правдиву картину того, що, де, коли і як творилося від імені цієї організації, а не від імені переодягнених у форми вояків УПА, насланих Москвою енкаведистів чи «яструбків», як це нерідко робилося з провокаційною метою.

Особливе місце в аналізованій бібліотечній серії посідають її *дев'ятий і десятий випуски*, де подаються всі офіційні матеріали (постанови, резолюції, звернення, відозви, а також виступи учасників) Четвертого Великого Збору ОУН(6), що відбувся в еміграції весною 1968 року, на якому було обрано новим головою ОУН вірного соратника Степана Бандери Ярослава Стецька. Варто нагадати, що попереднє подібне зібрання відбулося 1943 року.

Цей Збір мав переломний характер у зв'язку з ухваленою новою програмою дій у галузі ідеології, стратегії і тактики на період «до завоювання і зміцнення Української соборної самостійної держави». Причому постанови такої держави

було поставлене в залежність від розвалу Радянського Союзу.

Таке не могло не бути сприйняте світовою спільнотою як сенсація. Тому-то резонанс довкола цих рішень Проводу української еміграції був несподівано гучним. Можна без перебільшення ствердити, що тема розвалу Російської комуністичної імперії «прописалася на постійно» в західній пресі саме після оприлюднення документів Четвертого Великого Збору ОУН. Більше того, Провід цієї організації прийняв рішення відправити значну партію різноманітної інформації про нього нелегальними шляхами в Україну. Й така акція, як згодом з'ясується, виявилася успішною.

Про те, що таких публікацій злякалися компартійні ідеологи і чекісти радянської України, свідчать дві доповідні записки КДБ при Раді Міністрів УРСР з грифом «Секретно», адресовані ЦК Компартії України, віднайдені автором цих рядків у колишньому архіві КДБ. Зважаючи на їхню невідомість та історичну цінність, варто подати з цих двох недавно віднайдених документів цитати розлогіше: «З 19 квітня ц. р. КДБ при РМ УРСР зафіксовано масове засилання на територію України з Англії хитроумно виготовлених націоналістичних документів про т. зв. «IV Великий Збір ОУН», що відбувся навесні 1968 р....

Залишаючи колишнє гасло ОУН, прийняте III збором, – «Свобода народам – свобода людині» і цим самим підкреслюючи вірність ідеям Бандери, IV збір висунув нове гасло «Київ – проти Москви», який виражає основний напрям підривної діяльності бандерівців на сучасному етапі.

У Зверненнях Збору «До Українського народу», «До українців у вільному

світі» і «До поневоленних народів на еміграції» сформульовані завдання, що випливають з «програми».

У «Зверненні до українського народу» в числі таких завдань названі, зокрема, пробудження «національної самосвідомості, відмова від інтернаціональної співдружності і побудови комунізму»...

Українці, які перебувають на службі в радянських збройних силах, розглядаються в документах Збору як база для створення націоналістичних військових формувань, яким належить відіграти вирішальну роль у момент «революції»...

Скликання IV Великого Збору ОУН у 1968 році є спробою згуртувати всі націоналістичні емігрантські сили під одноосібним керівництвом бандерівців, про що свідчить обрання «провідником усієї ОУН» Ярослава Стецька» [4, арк. 304–309].

«У зв'язку з масовим засиланням з другої половини квітня ц. р. з Англії на територію України матеріалів про т. зв. «IV Великий Збір ОУН» КДБ при РМ УРСР були орієнтовані всі обласні керівники УКДБ республіки про необхідність фіксувати і конфісковувати зазначені «документи», виявляти і припиняти спроби їх розповсюдження всіма каналами як з боку радянських громадян, так і іноземців, котрі приїжджають в Україну. Організовано також перехоплення вищевказаних «документів» у кладеннях, надісланих поштовим каналом з СРР, УНР, ЧССР і ПНР*)» [2, арк. 99–102].

* Абревіатури СРР, УНР, ЧССР і ПНР означають колишні назви країн соціалістичного табору Східної Європи: Соціалістичної Республіки Румунії, Угорської Народної Республіки, Чехо-Словацької Соціалістичної Республіки, Польської Народної Республіки (прим. авт. – М. Т.).

Третій випуск бібліотеки містить збірку документів Української Головної Визвольної Ради – революційного Парламенту українського народу на час його визвольної боротьби. Том має назву «УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944–1951 рр.».

Нині ця збірка цінна передусім історикам, адже в ній уміщено низку документів, що не втратили своєї актуальності й досі. Такими, зокрема, є «Звернення воюючої України до всієї української еміграції», «До всіх насильно вивезених з України», «Постава українських мас супроти большевицьких окупантів». Додані тут і кілька публіцистичних статей. З-поміж тих, які можуть бути цікавими для нинішнього читача, – критичний аналіз радіопередач «Голосу Америки» на Радянський Союз та розвідка О. Горнового про свободу преси в СРСР.

Осібні виділяють в цій серії два томи.

Під числом шість вміщена «Українська партизанка» С. Хмеля. Книга незвична за задумом та його втіленням і, напевне, єдина в такому роді літератури.

Майже 300-сторінковий текст розділений на три частини.

У першій популярно подається історія: якими були завдання українських партизанів, як відбувався призов юнаків до повстанських загонів, у чому особливості вишколу командирських кадрів. Окремо у цій частині йдеться про організаційні аспекти УПА: влада, зброя, виряд, місце розташування. Цікаво читаються параграфи про вишкільні програми для рядового повстанця і командирів та старшин, про бойові прикмети та обов'язки командира.

Друга частина присвячена бойовим навичкам повстанців у різних

структурних одиницях: рої, чоті, сотні, курені, загони (з'єднанні, полку). А скільки нюансів постає, коли знайомишся з особливостями оборони чи наступу за різних обставин (вночі, вдень, взимку, в дощ) і в різних місцях (у горах, в оселі, лісі, на річці).

В останній частині подаються основні партизанки. На конкретних прикладах розглядаються різні ситуації під час рейдів, зустрічних боїв, облав, постойв чи оборони. І насамкінець аналізуються форми партизанської боротьби: наскоки, непокоєння, засідки, диверсії.

Ця праця є тим цінніша, що її автор, здібний до слова і образного мислення, – відважний, винахідливий і знаний у підпіллі учасник повстанського руху.

Тепло й проникливо сказав про цю книжку побратим автора Євген Рен: «Написати на Рідних Землях працю про партизанську боротьбу – діло дуже трудне. Незвичайно важкі умовини, конечність конспірації, трудність збирання і переховування матеріалів – усе це дуже утруднює працю підпільного автора... А коли ще додати, що в партизанських боях велику роль відіграє не лише зброя і тактика, а й насамперед психіка і моральний стан бійців, – тоді можемо вповні усвідомити, як важко все це ґрунтовно вивчити, належно збагнути та вичерпно описати» [10, с. 5].

Друга книжка серії, в якій не подаються документи, а вміщені два популярно написаних есеї-спогади про одного із знакових провідників українського націоналістичного руху генерала Романа Шухевича (Тараса Чупринку).

Перший есеї «Роман Шухевич – символ незламності» належить перу професора Степана Шаха. Спонукою до написання цього тексту стала доповідь

автора, виголошена на жалобних сходинах українського громадянства Мюнхена з нагоди 15-річчя героїчної смерті безкомпромісного борця за соборну Українську державу.

Другий есеї «Роман Шухевич – провідник повстанських військ» написав доктор Григорій Васькович.

Видання приурочене цій пам'ятній даті і побачило світ 1966 року.

З перенесенням своєї діяльності на рідні землі у першій половині 90-х років минулого століття Провід ОУН(б) приймає рішення продовжити ознайомлювати українців з програмними засадами своєї діяльності у вже випробуваній формі. Не змінюючи логотипу, формату та художнього оформлення книжок, оновили лише назву старої серії, що вже не відповідала історичним українським реаліям. Отож замість «Бібліотеки українського підпільника» у світ стала виходити «Бібліотека українського державника». У передмові до другого випуску нової бібліотеки, де надруковано матеріали й постанови ІХ Великого Збору ОУН(б), наголошувалося на великому історичному значенні саме цього заходу України (липень 1996 року):

«Історичність ІХ Великого Збору ОУН полягає ще в тому, що він відбувався вперше після піввіку знову на рідних землях.... Засвідчено історичну безперервність ОУН з-під стягу С. Бандери... Шлях від першої точки декалогу до десятої – нескінченний, він вічний, як і вічна сама нація» [3, с. 4–5].

Місцем осідку редакції, як і раніше, залишився Лондон.

Висновки

1. У науці й публіцистиці можна зустріти різні означення україномовної

пропагандистської літератури, яка видавалася силами діаспори за кордоном і спрямовувалася на українські терени з метою формування опозиції радянській владі та розхитування радянської системи. Назви цього явища: підризна, позацензурна, захалявна, заборонена, підпільна, антирадянська (антиросійська), самвидавська, бронебійна література.

2. Причини започаткування за кордоном після завершення Другої світової війни друку й поширення на територію радянської України спрямованої проти московського більшовицького уряду літератури пояснюються загасанням діяльності підпільних друкарень Організації Українських Націоналістів (ОУН) та Української Повстанської Армії (УПА) на теренах України, що припадає на першу половину 50-х років ХХ століття.

3. Причиною початку нового етапу антирадянської пропагандистської діяльності та перенесення центру друкування книг з Мюнхена до Ноттінгема, а згодом Лондона стало вбивство 1959 року провідника українських націоналістів Степана Бандери.

4. Видавнича програма антирадянських видань у Лондоні формувалася за двома тематичними напрямками: а) передруки кращих підпільних видань, здійснених в Україні, зокрема програмної для українських націоналістів книги «Хто такі бандерівці та за що вони борються»; б) «Бібліотека українського підпільника».

5. Існували дві головні серії видань: рідкісні передруки підпільних видань та «Бібліотека українського повстанця».

6. Видані українськими емігрантами і спрямовані для читача радянської України пропагандистські видання

були альтернативою радянській пропаганді й орієнтували українське населення про цілі, завдання, стан перебігу та перспективи національно-визвольного руху українців за здобуття своєї незалежної демократичної соборної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Від Проводу ОУН. *Розбудова Нації (Прага)*. 1932. Ч. 7–8 (липень–серпень).
2. Додаткова інформація КДБ при РМ УРСР про засилання в Україну документів IV Великого Збору ОУН. *ГДА СБ України*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 6.
3. Другий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН): матеріали й постанови. *Бібліотека Українського Державника*. Ч. 2. Лондон: Видання Української Центральної Інформаційної Служби (УЦІС), 1997.
4. Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про засилання в Україну документів IV Великого Збору ОУН. *ГДА СБ України*. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 4.
5. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Т. 1. 1920–1939 / за ред. С. Ленкавського. Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк: Українське видавництво, 1968.
6. Мірчук П. Українська повстанська армія. 1942–1952. Мюнхен, 1953.
7. Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944–1954 рр. *Літопис УПА. Серія Події і люди*. Кн. 20.
8. ОУН в світлі постанов Великих Зборів, конференцій та інших документів боротьби. 1929–1955. *Бібліотека Українського Підпільника*. Ч. 1. Лондон: Видання Закордонних частин ОУН, 1955.
9. Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. Київ–Львів: Підпільне видання ОУН, 1950.
10. Рен Є. Вступне слово. *Хмель С. Українська партизанка: з крайових матеріалів*. Лондон: Видання Частин Організації Українських Націоналістів, 1959.

11. Романишин Ю. Підпільні друкарні ОУН–УПА. *Друкарство*. 2002. Ч. 2.

12. Романюк М. Петро Федун (Полтава): до обставин загибелі. URL: http://old.ukrnationalism.com/_articles/?action=viewArticle&articleId=2671

13. Четвертий Великий Збір ОУН: Постанови. Т. 1. *Бібліотека Українського Підпільника*. Ч. 9. Лондон: Видання Закордонних частин ОУН, 1969.

14. Шостий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН): матеріали і постанови. *Бібліотека Українського Підпільника*. Ч. 15. Лондон: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1984.

REFERENCES

1. Under the Leadership of OUN (1932). *Rozbudova natsii* (Prague), P. 7–8, July–August. [in Ukr.]

2. Additional Information of KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic on Sending to Ukraine the Documents on the IV OUN Great Assembly. In: *The Departmental State Archives of the Security Service of Ukraine*. [in Ukr.]

3. The Second Great Assembly of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN): Proceedings and Provisions. (1997). In: *The Library of the Ukrainian Statesman*. P. 2. London: Ukrainian Central Information Service Publishers. [in Ukr.]

4. An Information Statement of the KGB under the Council of Ministers of the Ukrainian Soviet Socialist Republic to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on Sending to Ukraine the Documents on the IV OUN Great Assembly. In: *The Departmental State Archives of the Security Service of Ukraine*. [in Ukr.]

5. MIRCHUK, P., LENKAVSKYI, S., ed. (1968). 1920–1939, Vol. 1 of *The Essay on the OUN History*. Munich–London–New York: Ukrainske vydavnytstvo. [in Ukr.]

6. MIRCHUK, P. (1953). *Ukrainian Insurgent Army. 1942–1952*. Munich. [in Ukr.]

7. NIKOLAIEVA, N. (1955). Underground Print Shops of the OUN and Their Liquidation by the USSR Punitive Bodies in 1944–1955. In: *The Library of the Ukrainian Underground*. P. 1. London: Foreign UPA Units Publishing. [in Ukr.]

8. OUN in the Light of the Great Assembly Provisions, Conferences, and Other Documents of the Struggle. 1929–1955 (1955). In: *The Library of the Ukrainian Underground*. P. 1. London: Foreign UPA Units Publishing. [in Ukr.]

9. POLTAVA, P. (1950). *Describing Banderites and the Goal of Their Struggle*. Kyiv–Lviv: OUN Underground Publishing. [in Ukr.]

10. REN, Ye. (1959). The Introduction. In: KHMEL, Ye. *A Ukrainian Partisan: From Local Materials*. London: OUN Units Publishing. [in Ukr.]

11. ROMANYSHYN, Yu. (2002). Underground Print Shops of the OUN–UPA. *Drukarstvo*, P. 2. [in Ukr.]

12. ROMANIUK, M. *Petro Fedun (Poltava): Towards the Circumstances of Death*. [online]. Available at: http://old.ukrnationalism.com/_articles/?action=viewArticle&articleId=2671 [in Ukr.]

13. The Fourth Great Assembly of the OUN: Provisions. Vol. 1. In: *The Library of the Ukrainian Underground*. P. 1. London: Foreign UPA Units Publishing. [in Ukr.]

14. The Sixth Great Assembly of the OUN: Proceedings and Provisions. In: *The Library of the Ukrainian Underground*. P. 15. London: OUN Publishing. [in Ukr.]